

ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ «ՄԱՐ»
ԵՎ «ՔՈՒՐԴ» ԷԹՆՈՆԻՄՆԵՐԻ ՆՈՒՅՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

Մարերի (մեդացիների) և քրդերի գենետիկական մերձավորության հարցն արդի քրդագիտության կարևոր խնդիրներից է¹: Արևելագետ Վ. Մինորսկին հակված է քրդերի և մարերի միջև նման ընդհանրություն տեսնելուն²: Չհամաձայնելով Վ. Մինորսկու, ինչպես նաև քրդերի ու մարերի միջև գենետիկական կապ տեսնող մյուս հետազոտողների հետ՝ Գ. Ասատրյանը գրում է. «Չկա լուրջ հիմք առաջարկելու հատուկ գենետիկական մերձավորություն հյուսիսարևմտյան իրանական խմբի շրջանակում. այս հնագույն լեզվի և քրդերենի միջև: Վերջինս չի կիսում նույնիսկ մարերի լեզվի ընդհանուր անցումային առանձնահատկությունը, այսինքն՝ *hw->f զարգացումը: Կենտրոնական իրանական բարբառները, և դրանցից առաջին հերթին Քաշանի տարածաշրջանում գտնվողները, ինչպես նաև ազարիական բարբառները (այլ կերպ անվանում են հարավային թաթական) հավանաբար միակն են, որ կարող են հավակնել մարերի լեզվի ուղիղ շառավիղները լինելուն: Ընդհանուր առմամբ քրդերենի և մարերի լեզվի նմանությունն ավելի սերտ չէ, քան մարերի լեզվի և հյուսիսարևմտյան խմբի մյուս լեզուների՝ բելուջերենի, թալի-

¹ Sté u Basile Nikitine, Les Kurdes, Étude sociologique et historique, Paris 1956, p. 8-12:

² Minorsky V., Les origines des Kurds, Actes du XXe Congrès international des orientalistes, Louvain: 1940, 143-152. Sté u նաև՝ Asatrian G., Prolegomena to the Study of the Kurds, "Iran and the Caucasus" 13, 2009, p. 21.

շերենի, հարավկասպիական լեզվի, գաղաերենի, գորանիի միջև մերձակցությունը»³:

Թեպետ Վ. Մինորսկու տեսությունն ընդունելի համարել չի կարելի, սակայն գրեթե բոլոր քուրդ հեղինակները դրա համոզված պաշտպաններն ու հետևորդներն են⁴:

Մարերի և քրդերի գենետիկ ու լեզվական ընդհանրության տեսության կողմնակիցների վեճերից մեկն այն է, որ հայ պատմիչները «քուրդ» և «մար» էթնոնիմները նույնական են համարում: Այսպես Հեթում պատմիչը գրում է. «Ապա տիրեցինք Մարք, որք ռամկօրեն Քիւրտք կոչին»⁵: Վ. Մինորսկին կարծում է, որ քրդերին նշելու համար դեռևս Մովսես Խորենացին է դիմել «մար» էթնոնիմին⁶: Հարցեր են առաջանում՝ ինչո՞ւ են հատկապես XIV-XVII դդ. հայ մատենագիրները քրդերին «մար» էթնոնիմով կոչել. այն մարերի ու քրդերի հնարավոր մերձակցության արտացոլո՞ւմն է հայ պատմագրության մեջ, թե՞ պայմանավորված է աշխարհագրական ու այլ գործոններով, և վերջապես, հայկական սկզբնաղբյուրներում մարերի մասին հիշատակությունները ո՞ր դարից սկսած կարող են վերաբերել քրդերին:

Խնդրո առարկա հարցերի պատասխանները ստանալու համար անհրաժեշտ է վեր հանել հայ պատմագիրների երկերում մարերի և Մարաստանի մասին տեղեկությունները, ինչպես նաև հասկանալ էթնիկական եզրաքանության առանձնահատկությունները:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Հեթում Պատմիչ Թաթարաց. Յեղեալ ի լատին օրինակէ ի հայ բարբառ, ի ձեռն Սկրտիչ արքոռակալ վարդապետի Աւգերեան, Վենետիկ, 1842, էջ 72:

⁶ Տե՛ս Monorsky V., Studies in Caucasian history, London, 1953, p. 127-128.

V-XI դդ. հայկական սկզբնաղբյուրներում քուրդ էթնանվանման բացակայությունը,⁷ և միայն XII դ. ի հայտ գալը, տարակուսանք է առաջացրել մասնագետների շրջանում, քանզի, ինչպես գրում է Հ. Մարգարյանը. «...քրդական էթնոսը, գոնե արաբական շրջանում և հետո, անվերապահորեն ծանոթ է եղել հայ հեղինակներին»⁸:

Իրանական բարձրավանդակի հյուսիսարևմտյան շրջանում բնակվող մարական ցեղերը Ք. ա. VI դարի կեսերին Աքեմենյանների հարվածներից կորցնելով պետականությունը՝ սկսեցին աստիճանաբար հեռանալ պատմության թատերաբեմից: Հարավ-արելքից Հայաստանին սահմանակից իրանական այս հնագույն ժողովրդի հետ շփման արդյունքն է Հայկական լեռնաշխարհում «մար» անունը պարունակող տեղանունների առկայությունը: Դրանցից առաջինը Մեծ Հայքի Կորճայք աշխարհի Տմորիք և Կորդուք գավառների արևելյան կողմում գտնվող «Մարաց ամուր աշխարհ» գավառն է⁹, իսկ մյուսը՝ Մեծ Հայքի Վասպուրական աշխարհում գտնվող Մարքն է: Ըստ ճշտված տեղադրության՝ Մարք գավառը գտնվել է Արաքսից հարավ, մաս է կազմել Վասպուրական աշխարհի, և զբաղեցրել Պարսպատունիք ու Մարանդ գավառների կամ հետագայի Ղարադաղի տարածքը¹⁰:

⁷ Ուշագրավ է, որ «Քուրդ» անձնանունն ավելի վաղ է վկայված հայկական սկզբնաղբյուրներում, քան «քուրդ» էթնոնիմը: Տե՛ս Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, Կ. Ե, Երևան, 1962, էջ 223-224:

⁸ Մարգարյան Հ. Գ., Զաքարյանների ծագման ավանդությունը միջնադարյան հայ պատմագրության մեջ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1992, № 2-3, էջ 146:

⁹ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Կ. III, Կ-Ն, Երևան, 1991, էջ 724:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 746:

Միջնադարյան հայ մատենագրության մեջ բացի Մեծ Հայքի Մարք և Մարաց ամուր աշխարհի գավառներից բազմիցս հիշատակվում է նաև Մարաստանը (Մեծ և Փոքր Մարաստանները)¹¹:

«Մար» էթնոնիմի և Մարաստանի մասին հայկական աղբյուրների վկայությունների քննությունը սկսենք V դ. հայ մատենագիտության հուշարձաններից, մասնավորապես Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն»-ից՝ հասկանալու համար, թե դրանք կարո՞ղ են վերաբերել քրդերին, թե՞ ոչ: Պատմահայրը մարերին անդրադառնում է երկու անգամ, և եզակի հայ պատմիչներից է, որ օգտագործում է նաև մեղացի ձևը («գաւառաւ մեղիացի»¹², «գկոդմամբք Մեղացւոց» (մաղացւոց)¹³), որը հունական փոխառություն է՝ ի տարբերություն «մարի»՝ իրանականի¹⁴: Մովսես Խորենացին, պատմելով հայոց Տիգրան արքայի և Մարաստանի տիրակալ Ածդահակի մասին, բազմիցս հիշատակում է մարերի երկրի անունը՝ Մարքը¹⁵ (Մարաստան): Խորենացին նկարագրում է նաև Ածդահակի սերունդների բնակեցումը Հայաստանում. «...բնակեցուցանէ յարեւելեայ ուսոյ մեծի լերինն մինչեւ ի սահմանս Գողթան, որ են Տամբատ, Ոսկիողայ, Դաժգոյնք, եւ որ այլք առ եզերք գետոյն դաստակերտք, յորոց մինն է

¹¹ Նույն տեղում, հ. I, Ա-Դ, Երևան, 1986, էջ 373-374: Մովսես Խորենացին Մարմետ և Մարաց մարզ տեղանունները և Մուրացեան իշխանական տան անունները ևս կապում է մարերի հետ: Այդ կապակցությամբ տե՛ս Սարգսյան Գ., Հատուկ անունների ստուգաբանությունը Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ, «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, 1998, № 1-2:

¹² Մովսես Խորենացի, Հայոց Պատմութիւն, Մատենագիրք Հայոց (այսուհետ՝ ՄՀ), հ. Բ, Ե. դար, Անթիլիաս, 2003, էջ 1809 (այսուհետ՝ Մովսես Խորենացի):

¹³ Նույն տեղում, էջ 1825-1826:

¹⁴ Տե՛ս Գևորգյան Հ., Հայ մատենագրության մեջ մար ցեղանվան վկայությունների և մեկ տարբերակի շուրջ, Բանբեր Մատենադարանի, № 20, Երևան, 2014, էջ 57-58:

¹⁵ Մովսես Խորենացի, էջ 1810, 1823:

Վրանջունիք, մինչեւ հանդէպ ամրոցին Նախճաւանու. եւ գերիս
աւանսն, գիւրամ, եւ զՋուղայ եւ զԽորշակունիս իսկ ի միւս կող-
մանէ գետոյն. զքոյոր դաշտն, որոյ զգլուխն Աժդանական, մինչեւ
ցնոյն ինքն ամուրն Նախճաւանու»¹⁶: Այնուհետև Խորենացին
պատմում է, որ հայոց Վաղարշակ թագավորի օրոք Աժդահակի
սերունդները Հայաստանում կարգվում են «երկրորդ թագաւո-
րութեանն»¹⁷: Մյուս դեպքում, նկարագրելով Արտաշեսի (հետա-
գայի հայոց Արտաշես I թագավորը) և Երվանդունի վերջին ար-
քա Երվանդ IV-ի գինաբախումը, նա Արտաշեսին կոչում է մար
(զՄարըդ Արտաշես¹⁸), ինչպես նաև հիշատակում է մարաց գոր-
քերի մասին («Եւ մարաց զաւրացն անցեալ ի կողմն երուանդա-
կան գնդին, նսեմաւ ի վերայ դիականցն բանակէին»¹⁹):

V դ. հայ պատմիչներից Կորյունը, անդրադառնալով Մես-
րոպ Մաշտոցի գործունեությանը և նրա՝ Գողթն գնալուն, օգտա-
գործում է «ի կողմանս մարաց» արտահայտությունը («Եւ յորժամ
ի նոսա զբանն կենաց սերմանեալ, յայտնի իսկ բնակչաց զաւա-
ռին նշանք մեծամեծք երեւէին, կերպակերպ նմանութեամբ դի-
ւացն փախստական լինելով՝ անկանէին ի կողմանս Մարաց»²⁰):
Կորյունի ու հետագա հեղինակների հիշատակած «ի կողմանս
Մարաց»-ը կարելի է թարգմանել ինչպես մարերի կողմերում,
այնպես էլ Մարքի կողմերում: Անտարակույս է, որ գործ ունենք
սոսկ տեղանվան հետ, ինչը դիպուկ նկատել է Մ. Աբեղյանը՝
գրելով. «Այս անվան տակ չպիտի հասկանալ Մեծ կամ Փոքր
Մարաստանը, այլ Արաքսից հարավ գտնվող լեռնային Ղարա-

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 1827-1828:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 1858:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 1912:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 1921:

²⁰ Կորիւն, Վարք Մեսրոպայ Վարդապետի, ՄԶ, հ. Ա, Ե. դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 235:

դադը, որը հին Հայաստանի Վասպուրական նահանգի մասն էր կազմում, Պարսպատունիք և Մարանդ գավառները: Հնում այստեղ մարեր (մեդացիք) են բնակվելիս եղել, դրա համար այդ կողմերի անունը մնացել է «Մարք»²¹: Նա, այնուամենայնիվ, նախընտրել է Կորյունի երկրի այս հատվածը թարգմանել ոչ թե «Մարքի կողմերը», այլ «Մարերի կողմերը»²²:

Կորյունը վկայում է նաև Մեսրոպ Մաշտոցին հայոց Վարշակ թագավորի տված հրամանի մասին՝ գնալ և ուսուցանել «զխուժադուժ կողմանսն Մարաց»: Պատմիչը հայտնում է, որ տեղի ժողովուրդը խոսում էր «կոշտ ու կոպիտ լեզվով»²³ (...«զխուժադուժ կողմանսն Մարաց, որք ոչ միայն վասն դիական սատանայակիր բարուցն ճիւղադութեան, այլ եւ վասն խեցբեկագոյն և խոշորագոյն լեզուին՝ դժուարամատոյցք էին»²⁴): Տվյալ պարագայում խոսքը Մարքի տեղական բարբառի մասին է, որը տարբերվում էր Միջնաշխարհի՝ գրական դարձած լեզվից: Կորյունի այս տվյալը համադրելի է Թովմա Արծրունու Խուրի լեռնականների բարբառի բնորոշման հետ, ըստ որի այն անհասկանալի էր ու դժվար²⁵:

Վ դ. պատմագիրներից Ագաթանգեղոսը, պատմելով Քրիստոսի առաքյալների քարոզչության մասին, տասնյակ տեղանունների շարքում թվում է նաև Մարաստանը. *«...իսկ այլքն սփռեցան ընդ ամենայն տիեզերս. ոմանք ի Մարս եւ ոմանք ի*

²¹ Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, աշխարհաբար թարգմանությունը առաջաբանով և ծանոթագրություններով՝ Մ. Աբեղյանի, Երևան, 1979, էջ 62, ծան. 56:

²² Նույն տեղում, էջ 27:

²³ Նույն տեղում, էջ 32:

²⁴ Կորիւն, Վարք Մեսրոպայ Վարդապետի, էջ 242:

²⁵ Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Մ. Հ. Դարբինյան-Մելիքյանի, Երևան, 2006, էջ 136:

Պարթևս. ոմանք ի խուժաստան եւ ոմանք ի Միջագետս...»²⁶։ Մեկ այլ տեղում նա գրում է. «... և յԱմդացոց քաղաքէն մինչեւ առ Մծբին քաղաքաւ, քերէր առ սահմանաւքն Ասորւոցն առ Նոր Շիրական երկրաւն, և առ Կորդուաւք մինչեւ յամուր աշխարհն Մարաց...»²⁷։ Ակնհայտ է, որ դարձյալ գործ ունենք տեղանվան հետ. առաջին դեպքում բուն Մարաստանի, իսկ երկրորդ դեպքում՝ Մեծ Հայքի Մարաց ամուր աշխարհի գավառի։

Փափստոս Բուզանդը, նկարագրելով հայ Արշակունիների իշխանության տակ գտնվող երկրամասերում IV դ. բռնկված ապստամբության և սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանի ուժերով դրանք ճնշելու մասին՝ «Յադագս Մարաց» ենթավերնագրի տակ գրում է. «Եւ գկողմանսն Մարաց, քանզի եւ նոքա ապստամբեցին յարքայէն Հայոց, հարկանէր զնոսա մեծապէս եւ զերէր զբազումս ի նոցանէն, եւ մնացորդացն դնէր հարկս, եւ առնոյր պանդանդս»²⁸։ Քանի որ ապստամբությունը Մարաց ամուր աշխարհում է եղել, ակնհայտ է, որ խոսքը պատմության ասպարեզը վաղուց լքած մարերի մասին չէ։ Ուստի պատմիչը նկատի է ունեցել Մարաց ամուր աշխարհի գավառի բնակչությանը։ Կարծում ենք՝ «Յադագս Մարաց»-ի տակ պետք է թարգմանել ոչ թե «Մարերի մասին», այլ «Մարքի մասին», ինչպես Ստ. Մալխասյանցը «Յադագս Կորդուաց, Կորդեաց եւ Տմորեացը» թարգմանել է «Կորդուքի, Կորդիքի և Տմորիքի մասին»²⁹։

²⁶ Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց, ՄԶ, հ. Բ, Ե. դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 1632։

²⁷ Նույն տեղում, էջ 1706։

²⁸ Փափստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Մատենագիք Հայոց, հ. Ա, Ե. դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 389։

²⁹ Փափստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1987, էջ 321։

V դ. մատենագիրներից Եղիշեն, ով ծանոթ է թե՛ իրանական և թե՛ կովկասյան մի շարք ժողովուրդների, չի վկայում ո՛չ մարերի, ո՛չ էլ քրդերի մասին: Նրանց մասին ակնարկ չունի նաև ոսկեդարի պատմիչներից Ղազար Փարպեցին:

Այսպիսով՝ մարերի մասին V դ. պատմագրական տեղեկությունները Մովսես Խորենացու գրչին են պատկանում: Մարերի մասին նրա հիշատակությունները Հայաստանի ու Մարաստանի միջև հեռավոր շփումների անդրադարձն են, և վերաբերում են հայոց հնագույն պատմության այն ժամանակահատվածին, երբ գոյություն ուներ մարական պետությունը (Ք. ա. VIII դարի սկզբից կամ VII դարից վերջից մինչև Ք.ա. 550 թ.³⁰):

Եթե նույնիսկ ընդունենք, որ Ք. ա. 201 թ. Արտաշեսի ու Երվանդի զորքերի միջև տեղի ունեցած ճակատամարտին մասնակցել են նաև մարերը (կարծում ենք, Մովսես Խորենացու երկում տվյալ դեպքում մարերի հայտնվելը պետք է կապել հեղինակի՝ Արտաշեսին մարական ծագում վերագրելու իրողության հետ), ապա պետք է ամրագրենք, որ պատմահայրը, ով իր «Պատմություն»-ը շարադրել է մինչև 439-440 թթ. և ծանոթ է իր դարաշրջանի աշխարհի հեռու ու մոտիկ ժողովուրդներին, նախորդող վեց դարերի մասին պատմելիս՝ այլևս չի հիշատակում մարերին: Այսինքն՝ մարերը հեռացել էին պատմության ասպարեզից, իսկ քրդերը, որոնց հայ պատմիչները հետագայում պետք է «մար» կոչեին, դեռևս չէին հայտնվել Հայաստանում և հարակից շրջաններում, այդ իսկ պատճառով աղբյուրներում չեն հիշատակվում: Այս պարագայում Վ. Մինորսկու վարկածը, թե Մովսես Խորենացին քրդերին նշելու համար դիմել է «մար» եթնոնիմին, անհավանական է և անհամոզիչ:

³⁰ St u Media, Encyclopædia Iranica, <http://www.iranicaonline.org/articles/media>:

V դ. վերոնշյալ հայ մյուս մատենագիրները, որոնք շարադրել են հիմնականում IV-V դդ. պատմությունը, չեն հիշատակում մարերին, այլ արձանագրում են միայն Մարաստան, Մարք գավառ, Մարաց ամուր աշխարհ տեղանունները, որոնց հիմքը «մար» էթնոնիմն է: Դա պատահական չէ, քանի որ հայկական շատ տեղանուններ կազմված են որևէ ցեղի անվան ու հոգնակիակերտ «ք» մասնիկի միջոցով: Հետագայում տեղանունը պահպանվում է, եթե նույնիսկ դրա հիմքում ընկած էթնիկական տարրը դադարում է գոյություն ունենալ: Ընդհանրապես, ցեղանունով և «ք» հոգնակիակերտ ցուցիչով կազմված տեղանունները հայ մատենագրության մեջ բազմաթիվ են. հմմտ.՝ Հայք = Հայաստան, հայեր, Պարսք = Պարսկաստան, փարսեր կամ պարսիկներ, Վիրք = Վրաստան, վրացիներ և այլն, հմմտ. նաև՝ Տայք, Խաղտիք, Կորդուք, Գուգարք, Ուտիք և այլն³¹:

V դ. հայ պատմագիրների երկերի ուսումնասիրությունը միաժամանակ ցույց է տալիս, որ թեպետ դրանցում մարերի մասին վկայություններ չկան, սակայն Մարաստանը որպես տեղանուն նրանց շատ հայտնի է, և այն կիրառում են գրեթե բոլորը: *Հայկական սկզբնաղբյուրներում հին տեղանունների պահպանվելու մասին է վկայում այն հանգամանքը, որ նույնիսկ XIV դ. վերջում հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում դեռ պահպանվել է Ասորեստան երկրանունը*³², իսկ Ղրիմը հայ գրիչները կոչում են՝ Հոնաց աշխարհ³³:

Հարցի քննության շահերից ելնելով՝ անդրադառնանք «քուրդ» էթնոնիմի ամենավաղ հիշատակություններին: Կարծիք-

³¹ Տե՛ս Գևորգյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 58:

³² ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 628:

³³ Նույն տեղում, էջ 358:

ներ կան, որ Մեծ Հայքի Կորդուք³⁴ գավառի անվան հիմքում ընկած է «քուրդ» էթնոնիմը, սակայն դա արնելագիտության մեջ անընդունելի տեսակետ է³⁵: «Քուրդ» անվանումն առաջին անգամ հանդիպում է VI-VII դդ. պահլավերեն աղբյուրներում³⁶, սակայն վիճելի է՝ այն էթնիկակա՞ն, թե՞ սոցիալական նշանակությամբ է գործածված: Ա. Փոլադյանի կարծիքով՝ արաբական և այլ աղբյուրների ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ «քուրդ» եզրը միջնադարում ունեցել է երկու նշանակություն. էթնոնիմից բացի այն նշանակել է «անասնապահ» ու «քոչվոր»: Ընդ որում՝ «քուրդ» էթնոնիմը՝ «անասնապահ», «քոչվոր» նշանակությամբ առաջին հերթին կիրառվել է հենց իրանական ժողովուրդների շրջանում: Այսպես՝ Համզա Իսֆահանին (X դ.) վկայում է, որ պարսիկները դելմնիկներին անվանում էին «Թաբարիստանի քրդեր», իսկ արաբներին՝ «Սուրիստանի քրդեր»: Ա. Փոլադյանը եզրակացրել է, որ իրանական ազդեցությամբ «քուրդ» բառն իր այս նշանակությամբ փոխանցվել է նաև արաբ հեղինակներին³⁷: Գ. Ասատրյանի պնդմամբ էլ՝ պահլավերեն աղբյուրները հստակորեն ցույց են տալիս, որ նախախլամական Իրանում «քուրդ»-ն ունեցել է սոցիալական նշանակություն և տևական ժամանակում է վերածվել էթնոնիմի³⁸:

³⁴ Կորճայք նահանգի և նրա Կորդուք գավառի մասին տե՛ս Հարությունյան Բ. Հ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 2001, էջ 271-309:

³⁵ Տե՛ս Basile Nikitine, նշվ. աշխ., էջ 3:

³⁶ Տե՛ս Asatrian G., նշվ. աշխ., էջ 22-28:

³⁷ Поладян А. П., Курды в VII-X веках (по арабским источникам), Ереван, 1987, էջ 11:

³⁸ Asatrian G., նշվ. աշխ., էջ 24-27: Մեկ այլ տեսության համաձայն՝ «քուրդ» էթնոնիմը կապվում է Պոլիբիոսի և Ստրաբոնի հիշատակած *Cyrrii* (կուրտի) ցեղանվան հետ: Գ. Ասատրյանը, ելնելով կուրտիների և վաղնջական քրդերենի կրողների նախնական բնակության վայրերից, անհավանական է համարում կուրտիների ժամանակակից քրդերի նախնիները լինելը: Բայց կարծում է, որ կուրտիների պատմական ասպարեզից անհետանալուց հետո նրանց էթնոնիմը պահպանվում է տա-

Ուստի պատահական չէ, որ V դ. հայկական աղբյուրներում «քուրդ» էթնոնիմը բացակայում է: Բացի այդ քրդագիտության մեջ գերիշխող տեսակետի համաձայն՝ վաղնջական քրդերենի կրողների նախնական բնակավայրերը Իրանի Ֆարս նահանգի հյուսիսային շրջաններում են³⁹, այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններից և հայ-քրդական հնարավոր շփման գոտուց բավական հեռու: Քրդերի մասին լռում են նաև նախաարարական շրջանի հունական, լատինական, ասորական, ինչպես նաև այլ լեզուներով սկզբնաղբյուրները⁴⁰:

Հաջորդ դարերի ընթացքում Իրանի խորքերից քրդերն սկսում են շարժվել դեպի հյուսիս, ինչը հնարավոր է դարձնում հայ պատմագրության մեջ նրանց մասին վկայությունների ի հայտ գալը: Այս առումով ուշագրավ է Սեբեոսի՝ VII դ. արաբական նվաճումների մասին պատմող հետևյալ դրվագը. «Յայսմ ամի ամստամբեցան Մարք ի ծառայութենէն Իսմայելի և սպանին զիշխանն հարկապահանջին արքային Իսմայելի, ապաւեն և թիկունս իւրեանց արարին զամուրս աշխարհին Մարաց, զանտառս խորաձորս, զվիհս, զվիմուտս, և զխորաձորս դժնդակս՝ որ զգետովն Գազայ և զլերամբն Մարաց, զժիր և զքաջ ազգացն զաւրութիւնս, որ բնակեալ էին ի նոսա, Գելն և Դելումնք»⁴¹: Այսպիսով՝ Աժդահակի և Տիգրանի մասին խորենացիական պատումից հետո VII դ. հայ պատմագրության մեջ կրկին հանդիպում

րածաշրջանի լեզվական դաշտում որպէս հասարակ անուն՝ «ավագակ, քոչվոր ռազմիկ, անասնապահ» նշանակությամբ: Գ. Ասատրյանը դրանով է բացատրում VI-VII դդ. պառլավերեն տեքստերում «քուրդ» անվան սոցիալական, ոչ թէ էթնիկական նշանակությամբ կիրառումը:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 30-34:

⁴⁰ Поладян А. П., նշվ. աշխ., էջ 14:

⁴¹ Պատմութիւն Սեբեոսի, աշխատասիրությամբ Գ. Վ. Աբգարյանի, Երևան, 1979, էջ 172:

ենք «մարերին», որոնք ապստամբել են արաբական տիրապետության դեմ: Այդժամ, երբ պատմության ասպարեզից հեռացել էին Իրանի հյուսիս-արևմուտքի հնագույն բնակիչները՝ մարերը, հարց է ծագում, թե «մար» էթնոնիմի տակ ինչ է նկատի ունեցել պատմիչը:

«Աշխարահացոյց»-ի⁴² օրինակներից մեկում Կասպից ծովի հարավային սահմանների նկարագրության մեջ կարդում ենք. «... *հարաւոյ Մարաւք, Գեղաւք, Դիղմովք և Կասքիւք*», ինչը Սեբեոսի երկի հրատարակիչ Գ. Աբգարյանին թույլ է տվել ենթադրելու, որ գործ ունենք այն նույն միջավայրի հետ, ինչ նկարագրում է Սեբեոսը: Ըստ նրա՝ պատմիչի նախնական բնագրում եղել է. «*զլերամբն Մարաց զժիր և զքաջ ազգացն զաւրութիւն, որ բնակեալ էին ի նոսա, Գելն և Դելումնք*», և որ գելերը գիլանցիներն են, իսկ դելումները՝ դայլամիտները (դելմնիկ)⁴³: Սեբեոսի այս վկայությունը հայկական աղբյուրներում հանդիպող առաջին տեղեկությունն է, որ վերագրելի է քրդերին: Հետաքրքիր է, որ արաբական աղբյուրները արդեն VII դ. Ատրպատականում հիշատակում են «քրդերի»⁴⁴, սակայն, ինչպես տեսանք, այն կարող է օգտագործված լինել սոցիալական նշանակությամբ: Դատելով Սեբեոսի նկարագրությունից՝ ապստամբության վայրը Ատրպատականն է (Մարաստան): Այդ իսկ պատճառով հակված

⁴² Հայագիտության մեջ «Աշխարահացոյց»-ի աղբյուրների, ստեղծման ժամանակի և հեղինակի հարցերում կան տարաբնույթ տեսակետներ: Մի բան պարզ է, որ մեզ հասած օրինակները ժամանակի ընթացքում մեծ փոփոխությունների են ենթարկվել: «Աշխարահացոյց»-ի մասին տե՛ս Հարությունյան Բ. Հ., նշվ. աշխ., էջ 5-55:

⁴³ Պատմութիւն Սեբեոսի, նշվ. աշխ., ծան. 653, էջ 360-361:

⁴⁴ Փոլադյան Ա. Պ., Քրդերը և ռազմաքաղաքական անցքերը Ատրպատականում X դարի առաջին կեսին (ըստ արաբական աղբյուրների), «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1984, № 2, էջ 87, տե՛ս նաև Поладян А. П., նշվ. աշխ., էջ 21:

ենք մտածելու, որ «մար» էթնոնիմով Սեբեոսը հիշատակել է տեղի իրանական բնակչությանը, բայց ոչ քրդերին:

Մովսես Կաղանկատվացին, կրկնելով Խորենացու ավանդած հայոց վաղնջական պատմության որոշ դրվագներ, նույնպես հիշատակում է մարերին⁴⁵: Նա ևս օգտագործում է Մարաստան տեղանունը՝ «*ի սահմանս Մարաց աշխարհին*»⁴⁶: Թե՛ Կաղանկատվացին, և թե՛ VIII դ. պատմիչ Ուխտանեսը⁴⁷, այնուամենայնիվ, իրենց դարերի անցքերը շարադրելիս, չեն հիշատակում ո՛չ «մար», ո՛չ «քուրդ» էթնոնիմները:

VIII դ. պատմիչ Ղևոնդ վարդապետը թեպետ հիշատակում է Մարաց ավանները «գաւանս Մարաց»⁴⁸ և Մարաստանը («անցանէր ընդ կողմն Պարսից և Մարաց») տեղանունները⁴⁹, սակայն չի գործածում «մար» և «քուրդ» էթնոնիմները:

X դ. հեղինակ Հովհաննես Դրասխանակերտցին ոչինչ չի հաղորդում ո՛չ քրդերի, ո՛չ էլ մարերի մասին:

IX և հատկապես X դ. Ատրպատականում քրդական տարրի աշխուժացման և ռազմաքաղաքական վերելքի ժամանակաշրջանն է⁵⁰: Այս պայմաններում պետք է շփումներ լինեին այնտեղ հաստատված քրդերի ու Վասպուրականի միջև, և սպասելի էր, որ դրանք կարտացոլվեին Թովմա Արծրունու ու Անանունի երկում:

⁴⁵ Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, ՄՀ, հ. ԺԵ, Ժ. դար, Պատմագրութիւն, Գիրք Բ, Երևան, 2011, էջ 33-36:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 178:

⁴⁷ Ուխտանես Եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, ՄՀ, հ. ԺԵ, Ժ. դար, Պատմագրութիւն, Գիրք Բ, Երևան, 2011:

⁴⁸ Ղևոնդ Վարդապետ, Պատմաբանութիւն Ղեւոնդեայ Մեծի Վարդապետի Հայոց, ՄՀ, հ. Զ, Ը. դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2007, էջ 738:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 105:

⁵⁰ Փոլադյան Ա. Պ., էջ 87:

Խոսելով Վասպուրականի թագավոր Գագիկ Արծրունու մասին՝ Արծրունյաց տան պատմիչը գրում է. «Նա ի սիրտս բռնաւորաց Բաբելացոց, Մարաց եւ Պարսից, Յունաց և բարբա-
րոսաց հրացեալ և յարաշարժ բնեո՞ւ⁵¹», «... սկսեալ ի Մարաց և
Պարսից և զբոլոր Ատրպատական⁵²», «... հասեալ ի վերայ Վաս-
պուրական աշխարհիս պարսկական խուժանն ըստ ազգս ազգս
և ըստ քաղաքս քաղաքս ի Մարաց և ի Պարսից...⁵³»: Մէկ այլ տեղ
էլ նշում է. «Եւ զայն լուեալ չարահնար ազգին Իսմայէլացոց,
Մարաց և Պարսից և բոլոր Ատրպատականի արանց պատերազ-
մողաց՝ առհասարակ խաղացին պատերազմունք ի վերայ քա-
ջին Գագկայ իշխանին մեծի»⁵⁴:

X դ. Ատրպատականում մեծ ազդեցություն ձեռք բերած քրդական Ռավադյան⁵⁵ տոհմի՝ Հայաստան կատարած արշա-
վանքներին անդադառնում է Ստեփանոս Տարոնեցի պատմիչը:
Խոսելով Մամլան Ռավադյանի արշավանքի մասին՝ նա գրում է.
«... զբազմութիւն զաւրացն Պարսից և Մարաց»⁵⁶: Դժվար է ասել՝
հեղինակը նկատի ունի Մարաստանը և Պարսկաստանը, թե՞
մարերին ու պարսիկներին: Նա այնուհետ հիմնականում օգտա-
գործում է «այրուձին Պարսից», «պարսիկք», «պարսկաստա-
նեայք» արտահայտությունները՝ կարծես թե հասկացնելով, որ
արշավողները ոչ միայն «պարսիկներ» են, այլև պարսկաստան-

⁵¹ Թովմա Արծրունի և Անանուն, նշվ. աշխ., էջ 334:

⁵² Նույն տեղում, էջ 326:

⁵³ Նույն տեղում, էջ 285:

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 309:

⁵⁵ Ռավադյանների մասին տե՛ս Տեր-Ղևոնդյան Ա., Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965, էջ 178-183:

⁵⁶ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, Պատմութիւն Տիեզերական, ՄՀ. հ. ԺԵ, Ժ. դար, Գիրք Բ, Երևան, 2011, էջ 818:

ցինք⁵⁷: Նշենք, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցու այն տեղեկությունը, որ Հայաստանում հաստատված օտար իշխողներից Ջահաֆն «ի պարսիկ տոհմէ», Ա. Տեր-Ղևոնդյանին «հիմք է տալիս ենթադրելու, որ նրանք (Ջահաֆյանները- Գ. Ե.) գուցե քրդական ծագում ունեցած լինեն»⁵⁸:

XI դ. մատենագիրներից Արիստակես Լաստիվերտցին նույնպես լռում է «մար» և «քուրդ» էթնոնիմների մասին: Սակայն սելջուկ-թյուրքերի վերաբերյալ նրա հիշատակումներն արտահայտում են հայ պատմագրության մեջ գերիշխող այն մտայնությունը, ըստ որի, ազգերին անվանում էին այն երկրի անունով, որտեղ վերջիններս բնակվում և որտեղից արշավում են: Այսպես՝ պատմիչը թեև քաջատեղյակ է սելջուկ-թյուրքերի մասին և գիտի, որ նրանք ի «Թուրքաստանէ»⁵⁹ են, այսինքն՝ սերում են այնտեղից, սակայն նրանց երբևէ չի կոչում թուրքեր կամ օրինակ թուրքեստանցիներ: Լաստիվերտցին սելջուկ-թյուրքերին համառորեն անվանում է պարսիկներ՝ «...յորժամ էլին Պարսիկք եւ այլ խուժադուժ ազգք հեթանոսաց...»⁶⁰, իսկ սելջուկյան սուլթան Ալփ Արսլանին անվանում է «զթագաւորն Պարսից»⁶¹: Արիստակես Լաստիվերտցին թեև վստահ է, որ արշավողները պարսիկներ չեն, և նույնիսկ զարմացած նկարագրում է այս նորահայտ ժողովրդի բնութագրական գծերը, սակայն «պարսիկ» անվանելով, արձանագրում է նրանց՝ Պարսկաստանում իշխելը և այդտեղից Հայաստան արշավելը: Հետաքրքիր է, որ նա իր «Պատմության»՝ ողբի նմանվող հիշատակարանում, որում ամ-

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 819-820:

⁵⁸ Տեր-Ղևոնդյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 66:

⁵⁹ Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերցոյ վարդապետի վասն անցիցն անցելոց ի յայլասեռն ազգաց, որ շուրջ զմեւք են, ՄՀ, ԺԱ դար, Երևան, 2012, էջ 563:

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 567:

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 628:

փոփում է սելջուկ-թյուրքերի արշավանքները, նրանց մասին գրում է. «... և էլ հուր հարաւային...»⁶²: Սա մեկ անգամ ևս ցույց է տալիս, որ պատմիչը կարևորում է սելջուկների՝ հարավից գալը, իսկ հարավն ինչպես այժմ, այնպես էլ Լաստիվերտցու ժամանակներում նույնացվում էր Պարսկաստանի հետ:

Աղբյուրագիտական նյութի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ մինչև X դ. և նույնիսկ X դ. հայ-քրդական շփումները դիպվածային էին և հիմնականում սահմանափակվում էին քրդական ցեղերի կամ առանձին իշխողների դեպի Հայաստան կատարած արշավանքներով և ոչ թե հայ ու քուրդ բնակչության ակտիվ ու անմիջական շփումներով: Լեզվաբանական տվյալները հաստատում են, որ քրդերենում հայերենից փոխառյալ առաջին հատուկենտ բառերը կարող են վերաբերել միայն XI-XII դարերին⁶³, ինչը նշանակում է, որ վաղնջական շրջանում և անգամ X դարում հայ-քրդական սերտ շփումներ չեն եղել:

Սեբեոսից հետո Կաղանկատվացին, Ուխտանեսն ու Ղևոնդը իրենց դարաշրջանի պատմությունը շարադրելիս բացարձակ չեն հիշատակում «մար» էթնոնիմը: Վիճակը փոխվում է հատկապես VIII-IX դդ., երբ Իրանի խորքերից քրդերը շարժվում են դեպի հյուսիս⁶⁴ և Ատրպատականում՝ հնագույն Մարաստանի մի մասում, հզորություն ձեռք բերում և X դ. արշավում դեպի Հայաստան⁶⁵: Ուստի հավանական է, Հարավային Հայաստանին

⁶² Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., աշխատասիրությամբ Ա. Ս. Մաթևոսյանի, Երևան, 1988, էջ 113:

⁶³ Asatrian G., նշվ. աշխ., էջ 35:

⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 34:

⁶⁵ Շենց X դ. էլ հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններից մեկում հանդիպում ենք «քուրդ»⁶⁵ բառին: «Թ: սպիտակ աղբնիս ու հիս այլարիս ի վայրենորդին տվաք վկայութիւն քիրդին: ու Սիմաւոնի ու: դ: պատատ փողոցին արտին ենք տվել ի քուրդ ենք տվել»: Տե՛ս Յուզակ Հայերեն Ձեռագրաց Սանասարեան Վարժարանի ի

քաջածանոթ Ասողիկի և հատկապես Թովմա Արծրունու ու Անանունի Մարաց աշխարհի ու մարերի մասին հաճախադեպ հիշատակություններն արդեն իսկ վերաբերում են քրդերին: Այսինքն, հայ պատմիչները քրդերին «մար» են անվանում, ոչ թե այն պատճառով, որ նրանք ու մարերը ցեղային ու լեզվական տեսանկյունից ունեցել են որոշ ընդհանրություններ, այլ այն, որ քրդերին հանդիպում են մի երկրում, որը միջնադարյան հայ պատմագրության մեջ հայտնի էր Մարաստան անվամբ:

Բացի «մար» էթնոնիմից՝ քրդերին նշելու համար, ինչպես տեսանք, գործածվել է նաև «պարսիկ» անվանումը: Հիշենք Ասողիկի վկայությունները Ռավադյանների մասին: Մատթեոս Ուտհայեցին էլ, խոսելով Շադդադյան քրդական տոհմից Աբու-ալ-Ասվարի մասին, նրան համարում է «գօրավարն Պարսից»⁶⁶: Թե՛ Մարաստանը, թե՛ Պարսկաստանը, գտնվում են Հայաստանից հարավ, ինչ էլ քրդերին այս երկու էթնոնիմներով նշելու պատճառն է:

Այսպիսով՝ չենք կարող պնդել, թե Սեբեոսից մինչև Ասողիկ ընկած ժամականահատվածում քրդերին «մար» էթնոնիմով մատնանշելն ամրագրվել էր հայ պատմագրության մեջ և դարձել քարացած ավանդույթ, և որ քրդերին նշելու համար հայ հեղինակները դիմել են միմիայն «մար» էթնոնիմին: Դրա վառ ապացույցն է Մատթեոս Ուտհայեցու «Ժամանակագրությունը»:

XI դ. երկրորդ կեսին և XII դ. առաջին կեսին ապրած Մատթեոս Ուտհայեցին առաջին հայ հեղինակն է, որ օգտագոր-

---

Կարին, կազմեց Հրաչեայ Յ. Աճառեան, Վիեննա, 1900, էջ 2: Սա մի աղճատված տեքստ է, որն ըստ Գարեգին Հովսեփյանի, ավելի հին է, քան ձեռագրում 986-ով թվագրվող Ավետման մանրանկարը: Նա ձեռագրում հիշատակվող «քուրդ» բառը համարում է անձնանուն: Տե՛ս Գարեգին Ա. Կաթողիկոս, Յիշատակարանք Ձեռագրաց, Հատոր Ա, (Ե. դարից մինչև 1250 թ.), Անթիլիաս, 1951, էջ 150, 1058:

⁶⁶ Մատթեոս Ուտհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 10:

ծում է «քուրդ» էթնոնիմը: Հարկ է նշել, որ Ուտիայեցին քաջատեղյակ էր քրդերի մասին, քանի որ ապրում էր Եդեսիայում, որտեղ, ի տարբերություն Հայաստանի, քրդերն ավելի վաղ էին հաստատվել: Անդրադառնալով Մրվանյան քրդական տոհմի և Ուտիայի այլ իշխողների միջև ընթացող պայքարին՝ Ուտիայեցին օգտագործում է «քուրդ» բառը. *«Յայսմ ամի ժողով արարեալ ոմն Յեհնուկ անուն, հինգ հազար արամքք զնացեալ ի վերայ Քրդաստանաց, ի գաւառն Ամթայ, ի տեղին՝ ուր Ճեպու-Շահար կոչի... և հասանէր ի հետ՝ որ աւագ էր Քրդացն՝ որում անուն Խալթ ասէին»*⁶⁷: Նա քրդերին մատնանշում է նաև Վասպուրականի կողմերում⁶⁸: Ուտիայեցու էթնանվանական տերմինաբանության մեջ նկատվում է հետաքրիր առանձնահատկություն. նա Միջագետքում և Հայաստանի որոշ վայրերում իշխող Մրվանյաններին «տաճիկ» կամ «քուրդ» է անվանում, իսկ Շաղդադյաններին, որոնք եկել էին Ատրպատական-Մարաստանից, կոչում է «պարսիկ»: Մրվանյան քրդական տոհմի առաջնորդ Նստրուլին նա անվանում է նաև *«մեծ ամիրայն տաճկաց»*⁶⁹: Պատմելով Ալփ Արսլան սուլթանի սպանության մասին՝ Ուտիայեցին գրում է. *«...մեռաւ Աբասլան սուլտանն ի ձեռաց առն անփառաւորի և քրդու»*⁷⁰: Հ. Մարգարյանը կարծում է, որ Ուտիայեցին էթնիկական անվանմանը հաղորդում է բարոյական վարքագծի բնութագրման երանգ, ինչն էլ, ըստ նրա, դիպուկ արտահայտվել է Ուտիայեցու «Ժամանակագրության» աշ-

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 144:

⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 91:

⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 59:

⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 205:

խարհաբար թարգմանությունում. «...մեռավ սուլթան Աբասլանը՝ անարգ և քրդաբարո մարդու ձեռքով»⁷¹:

Ուտիայեցին, քաջածանոթ լինելով քրդերի պատմությանը, չի օգտագործում «մար» էթնոնիմը, չի նույնացնում մարերին և քրդերին: Սա ցույց է տալիս, որ դա հայ պատմագրության մեջ դեռևս ավանդույթ չէր դարձել: Միաժամանակ եղեսացի պատմիչը քրդերին տեղորոշում է Միջագետքում, ոչ թե Մարաստան-Ատրպատականում, ուստի հնարավոր է, որ այդ պատճառով է միայն «քուրդ» էթնանունը գործածում:

Ուտիայեցուն ժամանակակից մեկ այլ հեղինակ՝ Դավիթ Ալավկատորդին (մոտ 1065-1138), օգտագործում է «քուրդ» էթնոնիմը՝ այն ծառայացնելով իբրև տաճիկի, այլազգու հոմանիշ («Վասն Հայ կնոջն, որ լինի առ Քուրդի պատճառս քրիստոնեության», «Վասն կնոջ, որ առ Քուրդի նստի», «Կին, որ շնայ ընդ Քուրդի»⁷²): Այս երկու հեղինակները, որոնք մեր մատենագիրների շարքում առաջինն են ավանդում «քուրդ» ցեղանունը, հակված չեն նրանց նույնացնելու մարերի հետ: Հ. Մարգարյանն այս երկու հեղինակների գործերում «քուրդ» անվան առկայությունը մեկնաբանում է հետևյալ կերպ. «Այսպիսով՝ XII դ., երբ ուժեղացել էր քրդական էթնիկ տարրի ներթափանցումը Հայաստան ու որոշակի տարածքներում իշխանությունը պատկանում էր քրդական տոհմերի (Շադդադյաններ, Այուբյաններ և այլն) «քուրդ» էթնոնիմը արդեն ավանդվում է հայկական սկզբնաղբ-

⁷¹ Մատթեոս Ուտիայեցի. Ժամանակագրություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1973, էջ 135: Մարգարյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 146:

⁷² Դավիթ Ալավկայ որդի. Կանոնական արեւեսդրութիւն, Մ Հ. հ. ԺԶ, ԺԱ դար, Երևան, 2012, էջ 685-686:

յուներում»⁷³: Ուշադրություն պետք է դարձնել նաև այն հանգամանքի վրա, որ Դավիթ Ալավկաորդին Գանձակի կողմերից էր, ուր տիրապետություն էին հաստատել քրդական Շադդադյան իշխանական տան ներկայացուցիչները:

«Քուրդ» էթնոնիմի մասին լռում է նաև Սամվել Անեցին, թեպետ պատմում է Հայաստանում հաստատված Շադդադյան քրդական տոհմի մասին⁷⁴: Սելջուկների պատմությանն անդրադառնալիս՝ նա հիշատակում է մար-մեդագիներին, սակայն դժվար է ասել՝ նկատի ունի քրդերին, թե ոչ⁷⁵: Ինչպես տեսնում ենք, «մար» և «քուրդ» էթնոնիմների հստակ նույնություն չկա նաև Սամվել Անեցու աշխատությունում: Ս. Անեցու շարունակողներից մեկը քրդերին նույնացնում է պարթևների հետ. «...Պարթևական ազգին, որ Քուրդն կոչի»⁷⁶: Հետաքրքիր է, որ անեցի պատմագիրը սելջուկ-թյուրքերին անվանում է թե՛ սկյութացիներ, թե՛ պարսիկներ⁷⁷:

Զաքարյանների⁷⁸ և միջնադարյան հզոր տիրակալ Սալահ ադ-Դինի մասին XIII դ. պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցու հա-

⁷³ Մարգարյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 147:

⁷⁴ Տե՛ս Սամուել Անեցի և շարունակողներ, Ժամանակագրություն, աշխատասիրությամբ Կ. Մաթևոսյանի, Երևան, 2014, էջ 206:

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 170:

⁷⁶ Նույն տեղում էջ 224: Նշյալ հատվածն ունի տարբերակներ. «Պարթևական ազգին, որ Գունդն կոչի», «Պարթևական ազգին, որ Գուրդն կոչի»: Նույն տեղում, ծան. 388, էջ 412:

⁷⁷ Նույն տեղում էջ 170, 193:

⁷⁸ Կ. Գանձակեցին Զաքարյաններին վերագրում է քրդական ծագում՝ գրելով «հատուածեալ ի քրդաց»: Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 162: Հ. Մարգարյանը բացատրում է, թե ինչու է Կիրակոս Գանձակեցին Զաքարյաններին քրդական ծագում վերագրում: «XIII դ. հայ պատմագրության մեջ որևէ տոհմի «քրդական ծագում» վերագրելը նշանակում էր այդ ընտանիքի տոհմականքների գոյությունը հավաստել հնագույն «մարական» ժամանակներում: Ընդ որում, այդպիսի վերագրումը միաժամանակ ապացուցում էր այդ իշխանական տան չափազանց բարձր

դորդած տեղեկություններն ուղենիշային են հայ պատմագրության մեջ «մար» և «քուրդ» էթնոնիմների նույնության պարզաբանման հարցում: Դրանք օգնում են լույս սփռելու և ի դերն հանելու «մար» և «քուրդ» էթնոնիմների նույնության խնդիրը: Կիրակոս Գանձակեցին, խոսելով Սալահ ադ-Դինի մասին, նշում է, որ նա քուրդ է և սերում է Մասյացոտն գավառից⁷⁹: Հ. Մարգարյանը փորձում է բացատրել Կիրակոս Գանձակեցու նման եզրահանգման դրդապատճառները, քանի որ արաբական ու նաև հայկական աղբյուրներից հայտնի է, որ Սալահ ադ-Դինը սերում է Դվինի մերձակայքից: Ըստ Հ. Մարգարյանի՝ Կիրակոս Գանձակեցին հետևել է «մար»-«քուրդ» նույնացմանը և փորձել պատմական տեղեկությունների հիման վրա պարզել Սալահ ադ-Դինի նախնիների որտեղացի լինելը: Հ. Մարգարյանը եզրակացնում է. «Այդ դեպքում, պարզվում է, «Մասյացոտն»-ի հիշատակությունը ամենևին պատահական չէ: Ըստ Մովսես Խորենացու, Մարաց Ածղահակ թագավորին պարտության մատնելուց հետո, մարերին Մասյացոտնում բնակեցրեց Տիգրան արքան»⁸⁰: Այսպիսով՝ ըստ Հ. Մարգարյանի, գոյություն է ունեցել «մար»-«քուրդ» նույնացում, ինչին էլ հետևել է Գանձակեցին: Ընդունելով «մար»-«քուրդ» նույնացման առկայությունը՝ կարծում ենք, որ այն կրում էր տարերային բնույթ և լիովին ամրագրված չէր միջնադարյան հայ պատմագրության մեջ: Դրությունը, սակայն, փոխվում է Գանձակեցուց հետո. թեպետ նրա ժամանակակիցներ Վարդան

ծագումը: Հայոց միջավայրում «մար» համարվելը ցույց էր տալիս Ածղսուհակի, այսինքն՝ արքայական տոհմից լինելը և, որ ամենակարևորն է, Վաղարշակ թագավորի օրոք «երկրորդ թագաւորութեանն» կարգվելը: Մարգարյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 149: Տե՛ս նաև Շահնազարյան Ա. Ի., Զաքարյանների ծագումնաբանությունը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2001, № 1, էջ 41-60:

⁷⁹ Կիրակոս Գանձակեցի, նշվ. աշխ., էջ 150:

⁸⁰ Մարգարյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 148:

Վարդապետն⁸¹ ու Սմբատ Սպարապետը⁸² կիրառում են «քուրդ» էթնոնիմը՝ չհիշելով «մար»-ը և հետևաբար չնույնացնելով դրա հետ, սակայն Կիրակոս Գանձակեցուն հաջորդած հայ հեղինակները «մար» և «քուրդ» էթնոնիմները նույնանիշ են համարում և սկսում կիրառել կողք կողքի, ինչը թույլ է տալիս ենթադրել, որ «մար» և «քուրդ» էթնոնիմների համարժեքությանը հայ պատմագրության մեջ «քաղաքացիություն» տվողը հենց Կիրակոս Գանձակեցին է:

Հետաքրքիր է, որ Վարդան վարդապետը և Սամվել Անեցու Շարունակողը, ի տարբերություն Գանձակեցու, Սալահ ադ-Դինի ծննդավայրը տեղադրում են Դվինում, ոչ թե Մասյացոտնում, ինչը կապվում է Աժդահակի ու մարերի հետ⁸³:

Հարցի համակողմանի քննությանն օգնում են հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները: XIII դ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններից մեկում վկայվում է «քուրդ» էթնոնիմը. *«Արդ ի յայս ամի ելաւ ազգ մի, որ կոչի թաթար, և փախստական արար զՊարսկաց թագաւորն և աւերեաց զՊարսկաց աշխարհն և երէկ ընդ Միջագետաց աշխարհս ի վայր մենչել յԵդեսսա և ի Սամուսատ և կոտորեաց բազում թուրք և քուրդ և քրիստոնէք...»*⁸⁴:

XIV դ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում կրկին վկայվում է «քուրդ» էթնոնիմը (*«Քուրդ Իպրահիմ աղայի տղան,*

⁸¹ Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, Վենետիկ, 1862, էջ 138:

⁸² Տարեգիրք արարեալ Սմբատայ սպարապետի Հայոց, որդոյ Կոստանդեայ կոմսին Կոռիկոսոյ, ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթութեմաբք Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանց, Փարիզ, 1859, էջ 60:

⁸³ Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, էջ 131: Տե՛ս Սամուել Անեցի և շարունակողներ, նշվ. աշխ., էջ 217:

⁸⁴ Գարեգին Ա Կաթողիկոս, նշվ. աշխ., էջ 878:

որ ի ծնէ կուր էր լուսաւորեաց»⁸⁵) և դարձյալ չի հիշատակվում «մար»-ը: Այլ է դրութիւնը պատմիչների երկերում, որոնք միմյանց շատ արագ են արձագանքում:

XIII-XIV դդ. պատմիչ Հեթում Կոռիկոսցին իր «Պատմութիւն Թաթարաց» աշխատության մէջ Մարաց թագավորության մասին խոսելիս գրում է. «... ազգք բնակեալք ի մին ի նոցանէ Մարակինոք ասին և այլք կոչին Կորդուացիք (կամ քիւրտք)⁸⁶: Պատմելով քրդական ծագում ունեցող Այուբյանների մասին՝ Հեթում պատմիչը գրում է. «Ապա տիրեցին Մարք, որք ռամկօրեն քիւրտք կոչին»⁸⁷՝ կարծես ցույց տալով, որ թեպետ ինքը գիտի, որ քրդերի մասին է խոսքը, սակայն նախընտրում է «մար» էթնոնիմը:

Հայաստան ներթափանցած քրդական ցեղերը Վանա լճի շրջակայքում և դրանից հարավ ընկած հատվածներում XIV դդ. ստեղծեցին ինքնուրույն իշխանություններ: Թովմա Մեծոփեցին (1378-1447) քաջածանոթ է քրդերին, և արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում նրանց մասին: Նա նույնպես «քուրդ» և «մար» էթնոնիմները նույնացնում է՝ «Եւ յետ այսորիկ յետ Բ. (2) ամի նոյն քուրդն յազգէն Մարաց...»⁸⁸, մէկ այլ դեպքում փաստում է. «Բայց արք գաւառին Սասնոյ եւ Խութայ հաւատացեալք եւ անհաւատք յազգէն մարաց...»⁸⁹:

Այսպիսով՝ Մեծոփեցին առաջին հեղինակն է, որ իբրև նույնանիշներ լայնորեն կիրառում է «մար» և «քուրդ» էթնոնիմները:

⁸⁵ ԺՂ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 499:

⁸⁶ Հեթում Պատմիչ Թաթարաց, նշվ. աշխ., էջ 13:

⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 72:

⁸⁸ Թովմա Մեծոփեցի, Պատմագրություն, աշխատասիրությամբ Լևոն Խաչիկյանի, Երևան, 1999, էջ 63:

⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 33:

Անդրադառնանք նաև XV դ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում ու մանր ժամանակագրություններում «քուրդ» և «մար» էթնոնիմների կիրառության խնդրին և տեսնենք, թե դրանցից ո՞րին է նախապատվություն տրվել: Ղ. Փիրդալեմյանի հավաքած և հրատարակած XV դ. առաջին կեսին վերաբերող հիշատակարաններում բազմիցս հանդիպում ենք «քուրդ էթնոնիմին»: Օրինակ, XV դ. սկզբում գրված մի հիշատակարանում կարդում ենք. «*Եւ արդ ես խնդուբէկ դերձակս ի յՈստան քաղաքի գնեցի ի քրդէ, զի էր գերի բերած. յիշատակ ինձ...*»: Մեկ այլ դեպքում հանդիպում ենք «... ապա հանդիպեալ նմա քուրդ ոմն», «*յաւուրս Շամշատին քուրդ ամիրային որ նստէր ի Բաղէշ*»⁹⁰ և այլն:

Եվ միայն երկու դեպքում ենք Ղ. Փիրդալեմյանի հրատարակած հիշատակարաններում հանդիպում «մար» էթնոնիմին: Առաջին դեպքում Հարավային Հայաստանում հաստատված քուրդ իշխաններից մեկի մասին խոսելիս ասվում է. «*ի թագաւորութեան ազգին Մարաց Եեգտինշէրի*»⁹¹: Այդ հիշատակարանը վերցված է Հայսմավուրքից, ինչը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ նրա հեղինակը պատմագրական ավանդույթի կրող է եղել և ոչ թե հասարակ գրիչ: Փիրդալեմյանի հրատարակած հիշատակարաններից երկրորդի հեղինակը, որտեղ կիրառվում է «մար» էթնոնիմը («*նենգաւոր ազգն Մարաց*»⁹²), Թովմա Մեծոփեցին է: Վերոնշյալ ժամանակաշրջանի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հիշատակագիր գրիչներն ավելի հեռու են պատմագրական ավանդույթից ու ժամանակի շնչով պայմանավորված «քուրդ» էթնոնիմն են գոր-

⁹⁰ Լուսարք Հայոց, Հավաքեալ եւ լոյս ածեալ ձեռամբ Ղեւոնդ վարդապետի Փիրդալեմեան Տոսբեցոյ, Կ. Պօլիս, 1888, էջ 44, 47, 64-65: Տե՛ս նաև էջ 48, 92, 110, 145:

⁹¹ Լույն տեղում, էջ 24:

⁹² Լույն տեղում, էջ 28:

ծածում: Նույնը կարելի է ասել նաև մանր ժամանակագիրների մասին: Դավիթ Մերդինցու տարեգրությունում (XV դ.) կարդում ենք. «*Ի նմին ամի էլաւ Ճհանկիրն Յամթայ ն գնաց Քուրթ թալանել*⁹³»: XV դ. մեկ այլ հեղինակի՝ Մովսես Արծկեցու տարեգրությունում նույնպես հանդիպում ենք քուրդ էթնոնիմին⁹⁴:

Գրիգոր Դարանաղցին (1576-1643) նույնպես կիրառում է «մար» և «քուրդ» եզրույթները՝ բնորոշելու արդեն Հայկական լեռնաշխարհի հարավային և արևմտյան շրջաններում հաստատված ու լեռնաշխարհի մյուս շրջաններում տարածվող քրդական ցեղերին: Դարանաղցին, պատմելով «ումն քուրդ» Չախու Օղլիի մասին, հայտնում է. «... որ էր սա ի մեր քրդագեղորէիցն մարաց»⁹⁵: Պատմիչը խոսում է նաև Հարավային Հայաստանում քրդերի արշավանքների ու ասպատակությունների մասին. «*Թողում ասել զմարաց ազգացն, որ են քրդաց, որ սոքա մերձ լիելով վերին աշխարհացն, հանապազ ասպատակ առնելով ի վերայ նոցա եւ գերի վարելով ի Բաղէշ, ի յԱրճէշ եւ ի Վան եւ յամենայն Ոստան*⁹⁶:

Դարանաղցու կրտսեր ժամանակակից Առաքել Դավրիժեցու «Պատմությունում»-ում դարձյալ «մար» և «քուրդ» ցեղանունները կիրառվում են որպես հոմանիշներ: Այսպես՝ քուրդ Միրշարաֆ իշխանի մասին պատմելիս պատմիչը նրան մեկ անվանում է «...մեծ իշխանն ազգին Մարաց՝ որոյ անունն էր Միրշարաֆ»⁹⁷,

⁹³ Մանր ժամանակագրություններ, XII-XVIII դդ., հ. II, կազմեց Վ. Ա. Հակոբյանը, Երևան, 1956, էջ 211:

⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 218-221:

⁹⁵ Ժամանակագրութիւն Գրիգոր Վարդապետի Կամախեցոյ կամ Դարանաղցոյ, Երուսաղեմ, 1915, էջ 34:

⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 298:

⁹⁷ Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք Պատմութեանց, աշխատասիրությամբ Լ. Ս. Խանլարյանի, Երևան, 1990, էջ 100:

մէկ այլ դեպքում՝ «մեծ պարոնն Քուրդ Միրշարաֆն»⁹⁸: Ղազի խանի մասին պատմիչը գրում է. «Ղազի խան անուն ուն յազգէն քրդաց՝ որ էր մեծ իշխան և կողմնակալ աշխարհին Մարաց»⁹⁹:

Զաքարիա Քանաքեոցին (1627-1699) շարունակում է հայ պատմագրական ավանդույթը՝ գրելով. «Լուան ազգն Մարաց, որ է Քուրտ...»¹⁰⁰: Քանաքեոցին, ինչպէս Մեծոփեցին ու Դարանադցին, «մար» և «քուրդ» էթնոնիմների ընտրության հարցում փոքր-ինչ նախապատվություն է տալիս «քուրդ»-ին՝ այն ավելի հաճախ կիրառելով, ինչը ժամանակի պահանջն էր, ի հակադրություն «մար»-ի, որը սոսկ պատմագրական ավանդույթ էր՝ կենսունակ միայն պատմագիրների երկերում:

«Պատմութիւն քաղաքին Յանւոյ»-ի հեղինակը, Վաչուտյան իշխանական տանը վերագրելով քրդական ծագում, այն կրկին կապում է Աժդահակի հետ՝ գրելով. «Ազգէն Աժդահակայ, որ է Քուրդ»¹⁰¹: Ինչպէս տեսանք՝ Խորենացու՝ մարերի մասին պատումներում Աժդահակը հանդես է գալիս որպէս առանցքային կերպար, և պատմահայր մարերին անվանում էր Աժդահակի սերունդներ:

Այսպիսով՝ Կիրակոս Գանձակեցուց հետո «մար» և «քուրդ» էթնոնիմների նույնությունը փաստում են հետագայի գրեթե բոլոր հայ մատենագիրները: Միջնադարյան հայ պատմագրության մեջ էթնանվանական եզրաքանության գերիշխող միտումների քննությունից պարզ է դառնում, որ որևէ էթնանուն շրջանառության մեջ դրվելուց հետո այն, պատմագրական ավանդույթով

⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 101:

⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 63:

¹⁰⁰ Զաքարեայ սարկաւազի պատմագրութիւն, հ. I, Վաղարշապատ, Էջմիածին, 1870, էջ 60:

¹⁰¹ Մխիթար Անեցի, Մատեան աշխարհավէպ հանդիսարանաց, աշխատասիրությամբ Շ. Գ. Մարգարյանի, Երևան, 1983, էջ 119:

պայմանավորված, յուրացվում և լայնորեն կիրառվում է նաև հետագա դարերի մատենագիրների երկերում:

Պատմագրական ավանդույթի ուժի վառ օրինակ է սելջուկ-թյուրքերին «պարսիկ» անվանելը, որի հիմքը դրել է Արիստակես Լաստիվերտցին: Նրան հաջորդած պատմիչները՝ Մատթեոս Ուտհայեցին, Սամվել Անեցին ու Սմբատ Սպարապետը շարունակում են սելջուկ-թյուրքերին «պարսիկ» էթնոնիմով հիշատակել:

Բացի այդ, Թովմա Արծրունին ու Մատթեոս Ուտհայեցին թուրքերին անվանում են էլամցիներ, ինչն, ըստ Հ. Բարթիկյանի, պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ Աստվածաշնչում էլամացիք հայտնի են որպես մեղսաշատ մարդիկ, և հայ պատմիչները թուրքերին ուզում են նրանց շառավիղները համարել¹⁰²:

Գ. Ասատրյանը, փորձելով գտնել «մար» և «քուրդ» էթնոնիմների նույնությանը պատճառը, գրում է. «Հայ տարեգիրների քրդերին «մար» համարելը սոսկ գրական հնարք է՝ պայմանավորված ավանդույթով, որը ժամանակակից էթնիկական միավորը նույնացնում է որևէ հին ժողովրդի հետ, ինչ հայտնի է ողջ դասական պատմագրությունից: Օրինակ, թաթարները նույնացվում էին պարսիկների հետ՝ «ազգն պարսից», կարա-կոյունլու թուրքմենները կոչվում էին սկյութական ցեղեր՝ «ազգն սկիւթացւոց»¹⁰³:

Կարծում ենք՝ քրդերին «մար» էթնոնիմով նշելու գործում Գ. Ասատրյանի նշած հանգամանքը առաջնային նշանակություն չէ, որ ունեցել է:

Քրդերին «մար» անվանելու գործում նշանակություն չի ունեցել ո՛չ քրդերի ու ո՛չ էլ մարերի իրանական էթնոլեզվական աշխարհի մաս կազմելը, և ո՛չ էլ մարական ցեղերին ու իրանից

¹⁰² Մատթեոս Ուտհայեցի, նշվ. աշխ., ծան. 1, էջ 323:

¹⁰³ Asatrian G., նշվ. աշխ., էջ 22:

դեպի Միջագետք ու Հայաստան տարածված քրդերին բնորոշ աստանդական կյանքը:

Հայ պատմիչները IX-X դդ. քրդերին մատնանշում են մի վայրում, որը տեղանունների և էթնոնիմների գործածության առումով խիստ ավանդական ու պահպանողական հայ պատմագրության մեջ եղել է Մարաստանը, իսկ նրա բնակիչները, ենթադրաբար, «մարերը»: Եթե մինչ XIV դ. հայ հեղինակների հիշատակած «մար» էթնոնիմին հանդիպում ենք հիմնականում Հայաստանի սահմաններից դուրս, ապա քրդական ցեղերի՝ դեպի Հայաստան շարժի հետ մեկտեղ հայ պատմագրության մեջ «մար» էթնոնիմը դառնում է ավելի գործածական ու հաճախադեպ:

Հայ միջնադարյան պատմագրության մեջ «մար» էթնոնիմին կենսունակություն էր հաղորդում երկու հանգամանք. այն նախ առասպելականացված էր՝ կապված մար Ածղահակի հետ, և ապա իրական մարերը վաղուց էին լքել պատմության թատերաբեմը:

GOR YERANYAN

DISCUSSIONS ABOUT THE ISSUE OF IDENTIFICATION OF KURD AND MEDIAN ETHNONYMS IN ARMENIAN MEDIEVAL SOURCES

SUMMARY

The fact of identification of Kurd and Median ethnonyms in Armenian sources of especially the 15-16th centuries has let some researchers assume that this is the reflection of genetic affinity

between Kurds and Medians in Armenian historiography. The examination of works by Armenian historiographers, however, shows that labelling Kurds by a Median ethnonym is merely a historical tradition due to the circumstance that Armenian historiographers mention Kurds in a country which in Armenian historiography with traditional perspective to ethnonyms and toponyms was considered as Media and its population presumably as Medians.

ГОР ЕРАНЯН

ВОПРОС ОБ ИДЕНТИЧНОСТИ КУРДСКОГО И МИДИЙСКОГО ЭТНОНИМОВ В АРМЯНСКИХ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ИСТОЧНИКАХ

РЕЗЮМЕ

Факт идентичности этнонимов курдов и маров (мидийцев), обнаруженный, в частности, в армянских первоисточниках XIV-XVII веков, стал основанием для некоторых исследователей предположить, что это является отражением генетического родства курдов и мидийцев в армянской историографии. Однако после изучения сочинений армянских летописцев становится ясным, что применение этнонима "мидиец" по отношению к курдам - лишь историографическая традиция. Последнее связано с тем, что армянские летописцы упоминали о курдах в стране, которая в армянской историографии (традиционная в вопросах наименований стран и племен) известна как Марастан (Мидия), а ее жители - соответственно мары (мидийцы).